

El pas del temps sobre les obres

Aquest bloc temàtic el componen tres articles de contingut diferent però amb un denominador comú: les modificacions sofertes per les obres amb el pas del temps i les intervencions o interpretacions que d'elles se'n deriven.

En el primer article es fa una revisió de les intervencions o restauracions sofertes per un dels monuments més emblemàtics de la història com és l'Acròpoli d'Atenes. En el segon, s'expliquen les vicissituds que ha patit la portada romànica de Ripoll i que l'han portat al seu estat actual de degradació. I finalment, l'últim article ens ofereix una visió filosòfica de la degradació i la ruïna a partir d'una interessant comparació amb l'organisme humà.

Cada un des de la seva perspectiva, ens fa reflexionar en vers la inevitable degradació o transformació de la matèria i dels esforços de l'home per aturar-la o interpretar-la.

Una mirada retrospectiva a les restauracions antigues. L'exemple de l'Acròpoli d'Atenes

Sovint les restauracions executades a finals del s. XIX o principis del s. XX en monuments antics no gaudeixen del vist-i-plau modern per les deficiències que s'hi observen. Ara bé, aquestes restauracions, com les actuals, són producte del seu temps tant pel que fa la metodologia i les tècniques emprades com pels condicionants sociopolítics. L'article n'examina un exemple, les restauracions a l'Acròpoli d'Atenes, i posa en evidència la importància que el context històric va tenir en l'execució dels primers treballs de restauració. La creació de l'estat grec modern i l'ideal de recuperar la glòria de l'antiga Grècia, representada pel seu monument més emblemàtic, l'Acròpoli, va determinar tant la tria dels monuments a restaurar com el procediment a seguir. La comparació entre la praxi restauradora del s. XIX i la dels darrers anys demostra que, malgrat les diferències de metodologia, ambdues restauracions responen a un projecte ideològic semblant, l'apropiació material del passat com a mitjà per a assolir una identitat eterna i immutable.

A retrospective look at ancient restorations. Example of the Acropolis of Athens

The restorations of ancient monuments carried out at the end of the 19th or the beginning of the 20th century are often not seen in a good light from a modern perspective because of observed deficiencies. Nevertheless, these restorations, as are those carried out today, are the product of their time, whether we examine the applied methodology and techniques, or the socio-political conditions. This article examines as an example the restorations of the Acropolis of Athens, and demonstrates the importance of the historical context in the execution of the first interventions. The creation of the modern Greek state and the ideal of recovering the glory of ancient Greece, represented by its most emblematic monument, the Acropolis, determined both the choice of the monuments to restore and the procedures to be followed. The comparison between the restoration praxis of the 19th century and that of today shows that, despite the differences in methodology, both restorations respond to a similar ideological project: the material appropriation of the past as a means to take on an eternal and immutable identity.

M. Teresa Magadan Olives. Doctora en Arqueologia Grega per la Universitat de Barcelona. Llicenciada en Filologia Semítica per la Universitat de Barcelona. Cap del Departament de Grec de la EOIBD.
Dr. in Greek Archaeology (Universitat de Barcelona). BA in Semitic Philology (Universitat de Barcelona). Head of the Departament de Grec at the EOIBD
tmagadan@eoibd.cat

Irene Rodríguez Manero. Llicenciada en Història de l'Art per la Universitat de Salamanca. Diplomada en Conservació i Restauració d'Arqueologia per l'ESCRBCC.
BA in Art History (Universitat de Salamanca). Diploma in Conservation and Restoration of Archaeology by the ESCRBCC.
irenemanero8@hotmail.com

INTRODUCCIÓ¹

Sovint es jutgen de manera molt crítica les intervencions executades en el passat en monuments antics, ja que es contemplen des de la perspectiva actual, que disposa de més mitjans i és més conscient de la irreversibilitat del procés reconstructiu. Malgrat això, no les hem de tractar amb severitat sinó comprendre, analitzant el seu procedir, les raons que determinaren l'actuació final, sense perdre de vista el context històric en el qual es realitzaren, atès que cap restauració és aliena ni a la ingerència del poder polític ni als valors socials imperants. El resultat depèn tant o més dels factors interns –materials, tècniques, recursos, estat de l'edifici, facilitats, equip– com externs –finançament, consignes polítiques, simbolisme de l'edifici, pressió social, impacte ambiental, entitat gestora, potencial turístic, benefici econòmic–. I si així i tot el judici és negatiu, això no ha de portar a la recusació total, sinó que ha de servir de mirall en què contemplar la praxi actual, tampoc exempta de crítica.

El present article examina un dels tres principals exemples de restauració conflictiva que nosaltres coneixem i que els experts han atacat amb especial virulència per l'extralimitació de les intervencions, ja que no solament modificaren l'entorn, sinó que falsificaren la realitat arquitectònica, determinant en l'última instància la visió que es té avui dia, que no s'ajusta ni al devenir històric ni a l'estructura original i per tant distorsiona l'apropament tant de l'especialista com del públic.² Els tres exemples procedeixen de l'àmbit arqueològic i responen a tres criteris: la importància històrica del jaciment, la controvèrsia de les

actuacions, i l'evolució experimentada al llarg del temps. Tots tres procedeixen del mateix país, Grècia. I això per dues raons. En primer lloc, per la pròpia experiència en el camp de l'arqueologia i la restauració, que s'ha desenvolupat en gran mesura a Grècia. I, en el segon, pel lloc que ocupen en el patrimoni històric mundial, que els converteix en punt de referència per a la resta de monuments.

Els exemples en qüestió són l'Acròpoli d'Atenes, el palau de Cnossos a Creta, i el jaciment d'Akrotiri a l'illa de Santorini, sepultat per una erupció volcànica en el II mil·lenni aC. Els tres comparteixen els dos primers criteris, però difereixen en el tercer. L'Acròpoli, ocupada sense interrupció, ha sofert afegits, modificacions i destruccions, valorats de diferent manera en iniciar-se la reconstrucció en el s. XIX. El palau de Cnossos, en canvi, és una edificació amb diverses etapes constructives atribuïbles a un mateix període, el de la civilització minoica, que no fou reutilitzat malgrat que el lloc continuà habitat. El seu descobriment en el 1900 per part de Sir A. Evans fou un gran avenç, ja que es desconeixia per complet la seva existència. La restauració d'Evans, molt personal i imbuïda pel regeneracionisme del període d'entreguerres, constitueix el cas més paradigmàtic de restauració recusada.

Akrotiri, on per ara s'han identificat tres fases constructives, posseeix una característica que el fa únic. La pluja de cendres que seguí a la primera explosió del volcà segellà les restes, preservant-les de l'acció mediambiental i creant una espècie de matalàs tèrmic sobre el qual es diposità la lava expulsada en les altres fases. Això significa

¹ Aquest article ha estat traduït del castellà al català per Adriana Molina Pérez, Domingo López González i Lluïa Bosch Rubio, alumnes de 3r curs de Conservació i Restauració d'Arqueologia de l'ESCRBCC.

² Els exemples s'examinaran en tres lliuraments i abordaran el concepte "d'autenticitat" (J. JUHILEHTO, "Authenticity in Restoration Principles and Practices", *Bulletin of the Association for Preservation Technology*, 17 (3-4), 1985, p. 5-11).

Unicum

El pas del temps
sobre les obres

³ En grec “anastilosi” vol dir restauració. Això suposa un tipus de pràctica implícita en el propi concepte: aixecar una columna novament (significat literal). L’organisme oficial s’anomena Servei de Conservació i Restauració (Ypiresia Sintirisis kai Anastiloseon).

⁴ Els gravats dels segles XVII-XVIII mostren aquest palimpsest. Vegeu F. M. TSIGAKOU, *El redescubrimiento de Grecia*, Barcelona: 1985; F. M. TSIGAKOU, *Athens Through the Eyes of Artists-Travelers, 16th-19th c.* Atenes: 2007; R. MCNEAL, “Archaeology and the Destruction of the Later Athenian Acropolis”, *Antiquity*, 65 (1991), p. 49-63, on explica el canvi de significat un cop assolida la independència.

⁵ Consulteu S. WOODFORD, *El Partenon*, Madrid: Ed. Akal, 1990; P. TOURNIKIOTIS (ed.), *The Parthenon and its Impact in Modern Times*, Atenes: 1994; J. HURWIT, *The Athenian Acropolis: History, Mythology, and Archaeology from the Neolithic era to the Present*, Cambridge: 1999; E. YALOURI, *The Acropolis: Local Claim, Global Fame*, Oxford: 2001; L. SCHNEIDER, Chr. HÖCKER, *Die Akropolis von Athens. Eine Kunst- und Kulturgeschichte*, Darmstadt: 2001; M. BEARD, *The Parthenon*, Londres: 2002; J. NEILS (ed.), *The Parthenon. From Antiquity to the Present*, Cambridge: 2005; D. KING, *The Elgin Marbles*, Londres: 2006; i M.T. MAGADÁN, “La Acrópolis. Una historia azarosa”, *Arqueoclub*, (2008), p. 28-32.

que a Akrotiri es compta amb un horitzó cronològic final tancat, un fragment històric encapsulat, el potencial del qual és extraordinari, si bé exigeix un tipus d’intervenció molt determinat. Aquí les crítiques han partit del mode com es portà a terme l’excavació i la gestió més que de la restauració en si, encara que una actuació no pot deslligar-se de l’altra, ja que a Santorini la preferència no ha estat excavar sinó restaurar, almenys en els últims anys.

Les diferències entre els tres exemples –jaciment de llarga ocupació, jaciment epònim d’una civilització, jaciment preservat per una catàstrofe– permeten examinar la praxi seguida en situacions de partida diferents i jutjar-les dins del context històric pertinent. En el cas de l’Acròpoli, on el procés de restauració ha conegut diverses etapes, es procedirà a confrontar-les des d’una perspectiva diacrònica, atès que les premisses que guien la restauració del s. XIX han determinat el límit d’abast de les altres. Fins i tot l’actual, que preferí fer *tabula rasa* de tot l’anterior per a paliar les deficiències observades, comparteix amb la inicial molts punts en comú, des de l’excessiva dependència del programa polític nacionalista fins al fort impacte a l’entorn, passant per aquest afany desmesurat per a recuperar el màxim de materials originals possible, que converteix la restauració de l’Acròpoli en un exemple extrem d’anastilosi.³

L’ACRÒPOLI D’ATENES: DE PALIMPSEST A TARGETA POSTAL

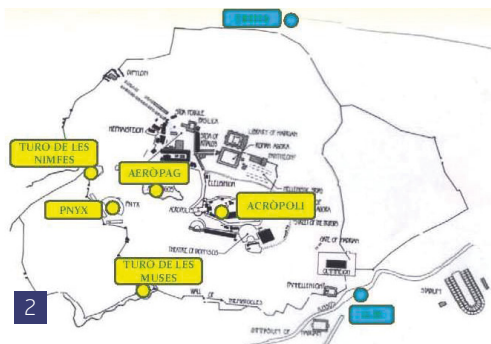
L’Acròpoli d’Atenes constitueix el monument més destacat de l’antiga civilització grega. Senyera de l’Hel·lenisme pels grecs i estendard dels més alts valors artístics, culturals i democràtics per a Occident, la seva condició de símbol indiscutible ha jugat a la vegada un paper positiu i negatiu en la conservació dels edificis que la componen, ja que si per un costat ha evitat que desapareguessin, per l’altre ha condicionat els programes de restauració orientats a recuperar-los. La imatge que avui es té de l’Acròpoli, aquesta superfície rocosa sobre la qual s’al·cen temples de blanques columnes entre espais erms on vaguen turistes sufocats pel sol i la contaminació, no és

L’Acròpoli vista des dels Propileus el 1821 (imatge: Fani-María TSIGAKOU, *Atenes a través dels ulls dels pintors*, Atenes: Oistros, 2007, làm. XV).

resultat de les vicissituds històriques, sinó conseqüència de la intervenció dels poders públics que successivament han imposat a les restes arqueològiques una idea preconcebuda del què significaven. I aquesta idea ha marcat tant la tasca de recuperació dels edificis antics com el propi simbolisme de l’herència que representen.

La imatge de targeta postal de l’Acròpoli és recent: 150 anys pel que fa al fons i 50, si s’inclou els turistes. Fins llavors era un palimpsest. En els seus edificis enrunats pel temps i els successius ocupants, que aprofitaren les estructures per a adaptar-les a les seves necessitats i creences, podia llegir-se com en una estratigrafia a cel obert els diferents períodes de la història. Cert que ases, gallines, cases desarticulades, horts, plantacions de tè i tabac i carrerons tortuosos no eren la millor companyia per a unes restes que encara conservaven quelcom del seu esplendor entre esglésies, fortificacions, palaus, mesquites i harems **1**. El 1820, quan Grècia es prestava a recuperar la seva independència, l’Acròpoli era un organisme viu ple de gent, animals i plantes, al voltant de la qual jeien tambors de columnes, mètopes i frisos, sense que ningú mostrés cap interès per ells, tret del seu ús com a material constructiu.⁴ Llavors el despertar polític portà al despertar de la consciència històrica i la valoració dels monuments del passat, motivant l’elecció d’Atenes –una vila de 9.000 habitants– com a capital del nou estat grec. Aquest fet faria canviar la topografia històrica de l’Acròpoli.⁵

Abans de procedir a examinar de quina manera projectà l’incipient estat la recuperació de l’Acròpoli com a espai públic commemoratiu del gloriós passat nacional, és convenient fer una puntualització. Quan parlem d’Acròpoli entenem la gran massa de pedra calcària de 70 m d’altura i 30 hectàrees d’extensió, que s’alça a 150 m sobre el nivell del mar en el sector sud-oest de la ciutat d’Atenes. No obstant, es pot usar en sentit ampli

Mapa de la zona de l'Acropolis amb els turons i rius que l'envolten (Fotografia: M. Teresa Magadan i Irene Rodríguez).

incloent tot el pla als seus peus, ocupat per les restes de la ciutat antiga i medieval al nord i est; per l'eixample urbanístic de principis del s. XX al sud; i per l'antic barri industrial del Teseion, els turons del Pnyx, Aeròpag i les Muses a l'oest **2**. A l'article s'emprarà el terme Acropolis en aquest sentit, ja que les transformacions topogràfiques portades a terme pels projectes de restauració no s'han limitat als monuments de la part alta, sinó que han tingut una incidència molt directa en el seu entorn. No oblidem que moltes de les veus crítiques amb l'actual projecte de conservació i creació del nou museu han vingut precisament de l'impacte que han suposat per a aquestes àrees contigües, part també del patrimoni històrico-arquitectònic atenc.

TOPOGRAFIA HISTÒRICA DE L'ACRÒPOLI D'ATENES

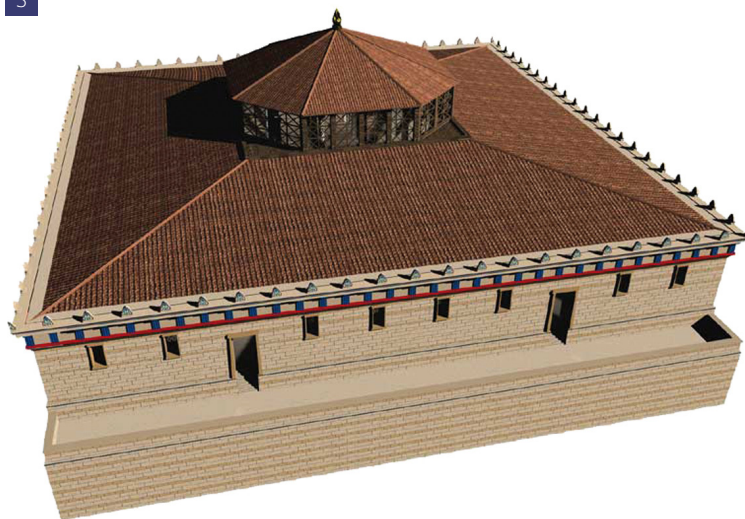
Malgrat que l'Acropolis s'identifica a nivell popular amb el moment de màxima esplendor d'Atenes, és a dir el període de 50 anys de govern democràtic dominat per la figura de Pèricles i el seu programa constructiu, la seva ocupació és molt més dilatada. A les coves dels vessants es documenta la primera ocupació d'Atenes datada el 3500 aC, que més tard s'estengué a l'altura i al pla. En època micènica l'Acropolis formava un gran nucli fortificat, a l'interior del qual s'aixecava el palau del rei. De l'imponent muralla ciclòpia, en ús fins a l'atac persa, queden restes al nord dels Propileus i al bastió sota el Temple d'Atenea Niké, així com l'accés subterrani a la font Clepsidra, usat fins al s. XIX com a passadís secret. Després, a partir del s. VIII-VII aC els òrgans del poder polític es traslladaren al pla, al punt ocupat per l'àgora, a mesura que els habitatges s'anaven estenent a l'est i al nord. A la part alta quedaren únicament els santuaris dedicats a les divinitats de la ciutat i edificis annexes.

Aquest procés, que transformà l'Acropolis en lloc sagrat,⁶ culminà en el s. VI aC sota el govern de Pisístrat i els seus fills, els quals procediren a una àmplia reorganització urbanística per a donar cabuda al primer gran temple monumental de la ciutat, el d'Atenea Pòlies, situat a l'espai nu que avui queda entre l'Erecteion i el Partenó. Aquesta

remodelació suposà l'eliminació de les edificacions existents i l'anivellament del terreny, de tal manera que gairebé no quedaren vestigis anteriors.⁷ El temple, que tingué dues etapes, de les quals es conserven els frontons en el Museu de l'Acropolis, fou destruït pels perses en l'atac de 480 aC, juntament amb els altres edificis, entre ells els del Partenó anterior al de Pèricles, llavors en fase de construcció.⁸ La destrucció quasi total serví de pretext per a iniciar un nou projecte. Pèricles optà per ensorrar i construir de nou abans que reconstruir el que estava destruït, tant per motius pràctics —el Partenó solament tenia els fonaments i dues fileres de carreus— com polítics, per a deixar constància del poble d'Atenes commemorant la victòria sobre els perses. La seva obra ha desafiat el pas del temps, però també hi ha contribuït tant la reutilització dels edificis com la mà del restaurador.

L'ideal democràtic associat entre nosaltres a la figura de Pèricles i, per tant, als seus mèrits artístics i culturals, ha transformat el seu programa en una foto fixa que gairebé no admet canvis. Parlar de l'Acropolis significa parlar d'edificis iniciats llavors —Propileus, Partenó, Erecteion, Temple d'Atenea Niké—, oblidant gairebé per complet allò anterior i posterior, fins i tot edificis coetanis menys destacats o pitjor conservats, com l'Odeó, també de Pèricles **3**. El simbolisme de l'Acropolis ha quedat reduït a un

3

Reconstrucció de l'exterior de l'Odeó de Pèricles (Imatge: Arxiu del Projecte de Reconstruccions Virtuals de Teatres Antics, *Theatron Organization*. www.theatron.co.uk).

percentatge mínim d'elements, ja que la disposició del s. V aC incloïa a més a més diversos altars, templets, ofrenes, esteles, recintes sagrats a l'aire lliure i estàtues commemoratives, com la colossal estàtua d'Atenea *Promachos*, obra de Fídies, fabricada amb el botí capturat a Marató; així com murs de tancament i contenció que cancel·len la

⁶ En grec no diuen Acròpoli, sinó *Ierós Bráchos* (Roca Sagrada). A. LOUKAKI, "Whose Genius Loci?: Contrasting Interpretations of the Sacred Rock of the Athenian Acropolis", *Annals of the Association of American Geographers*, 87, núm. 2 (Juny 1997), p. 306, remarca la diferència semàntica dels termes.

⁷ Per a reconstruir l'etapa inicial comptem amb troballes esporàdiques, pous de rebuig i els exvots enterrats amb la resta d'objectes destrossats pels perses. Per a l'època micènica vegeu J. HURWIT, *The Athenian Acropolis...*, p. 67-88. Per a les ofrenes, A. SCHOLL, "Αναθήματα των Αρχαίων. Die Akropolisvotive aus dem 8. bis frühen 6. Jahrhundert v. Chr. und die Stadtwerdung Athens", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 121 (2006), p. 1-173.

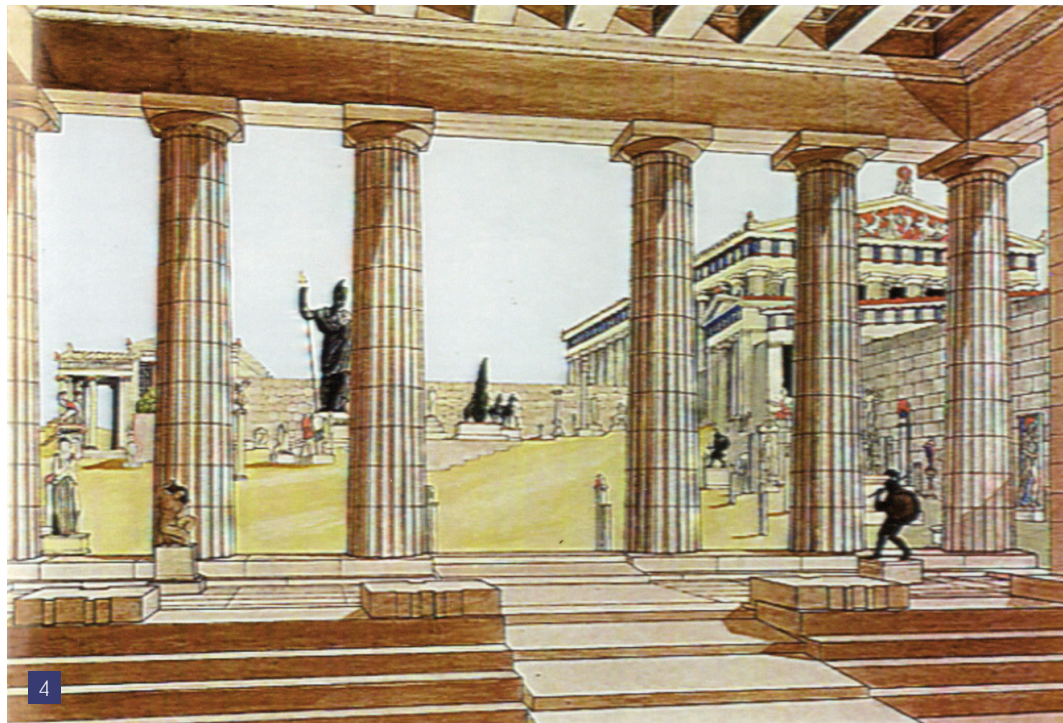
⁸ Aquest temple era el centre religiós de l'Acropolis, atès que

s'hi guardava la imatge de fusta d'olivera d'Atenea en honor de la qual se celebrava un festival que culminava en una processó. Les remodelacions de Pisístrat i de Pèricles estaven

Unicum

El pas del temps
sobre les obres

orientades a monumentalitzar el recorregut de la processó. El Partenó no era pròpiament un temple. Era la casa de la deessa i seu del tresor (K. LAPATIN, "The Statue of Athena and Other Treasures in the Parthenon", a J. NEILS (ed.), *The Parthenon...*, p. 260-291). La restauració actual ha documentat tres Partenons, un del s. VI aC, el segon d'època de Cimó per a commemorar la victòria de Marató, i el de Pèricles (M. KORRÉS, *From Pentelikon to the Parthenon*, Atenes: 1995; i M. KORRES, *The Stones of the Parthenon*, Los Angeles: 2000).

4

⁹ Vegeu J. HURWIT, "Space and Theme: the Setting of the Parthenon", a J. NEILS (ed.), *The Parthenon...*, p. 9-33; i J. HURWIT, *The Athenian Acropolis in the Age of Pericles*, Cambridge: CUP, 2003.

¹⁰ A. STEWART, *Attalus, Athens and the Acropolis. The 'Pergamene Little Barbarians' and their Roman and Renaissance Legacy*, Cambridge: 2006. Per als monuments post-clàssics consulteu J. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, Londres: 1971; i J. CAMP, *The Archaeology of Athens*, New Haven: 2001.

¹¹ La Porta Beulé es va construir per a reforçar les defenses de l'Acràpoli fent servir blocs de marbre del Monument de Nícias (s. IV aC) que imitava els Propileus. Tenim, doncs, una simbòlica doble apropiació del passat per part dels grecs del s. III dC en triar un material que enllaçava arquitectònicament amb el període clàssic (J. HURWIT, *The Athenian Acropolis...*, p. 284-285).

Reconstrucció de l'entrada principal de l'Acràpoli el s. V aC segons G.P. Stevens (imatge: Arxiu de l'Escola Americana d'Atenes. www.ascsa.edu.gr).

vista dels edificis al visitant, que ascendia encaixonat per parets fins a arribar a l'altura del frontó oest del Partenó ⁴. Cert que aquest estat de coses només està a l'abast de la reconstrucció virtual. Tot i així, també és cert que la nuesa actual de l'Acràpoli desvirtua per complet el que seria l'experiència del visitant d'aquella època. ⁹

L'ACRÒPOLI DESPRÈS DE PÈRICLES

Amb posterioritat al programa de Pèricles, que incloïa a més del tancament del nou circuit emmurallat, modificacions en estructures anteriors –Temple d'Artemisa Braurona, Pandroseion–, així com el remodelat teatre de Dionís, gairebé no hi hagué actuacions significatives, tret de la Calcoteca i els monuments commemoratius erigits pels reis de Pèrgam. ¹⁰ El més conegut –una base colossal, encara existent, sobre la qual s'alçava una quadriga– s'aixecà vora l'entrada dels Propileus. L'any 20 aC August substituï la quadriga per una efígie del seu gendre Agripa, d'aquí el nom del Monument d'Agripa amb el qual es coneix. Així mateix, a la part sud, el rei Eumenes II edificà en el s. II aC una stoa, avui reconstruïda, que completà les edificacions d'aquest costat, on

a partir del 420 aC s'havien situat diversos temples, entre ells el d'Asclepi, actualment en fase d'anastilosi.

En època romana l'Acràpoli conservà la seva estructura i caràcter sagrat. L'única modificació important fou el temple circular d'ordre jònic erigit l'any 27 aC davant la façana est del Partenó, dedicat a August i Roma, i la conclusió en època de Claudi de la rampa d'accés als Propileus, rematada en el s. III d. C. amb l'anomenada Porta Beulé, que reutilitzava materials del s. IV aC ¹¹ ⁵. A tot això s'ha d'afegir l'Odeó d'Herodes Àtic, edificat a l'extrem oest de la vessant sud l'any 160 dC, seu actual, després de la completa reconstrucció, dels festivals d'estiu d'Atenes. No obstant això, tot i que es va respectar l'estructura dels edificis –tan sols s'elevà la paret del pòrtic de

Part superior de la Porta Beulé amb els elements reutilitzats del Monument de Nícias (Fotografia: Arxiu fotogràfic de Stoa Organization. www.stoa.org).

5

l'Ereccion i s'obren finestres—, diversos fets causaren deterioraments al conjunt. El primer fou l'assetjament de les tropes romanes l'any 86 aC al rei Mitridates del Pont, refugiat allà, que destruï diverses construccions per a fer lloc a les catapultes. Més incidència tingué el segon, l'atac dels Hèruls a la ciutat d'Atenes l'any 267, que acabà amb l'incendi del Partenó, l'interior del qual quedà molt deteriorat. Les obres de reconstrucció no es portaren a terme fins al període 343-61, probablement per ordre de Julià.¹² El tercer, l'assetjament d'Alaric l'any 395-6, es resolgué favorablement gràcies a la intervenció, segons la llegenda, d'Atenes i Aquil·les a la part alta dels murs. Aleshores, Atenes ja havia entrat en decadència i l'Acroòpoli havia estat desposseïda de diversos elements emblemàtics, com l'estàtua d'Atenea Promachos, traslladada a Constantinoble l'any 426.¹³

Malgrat això i als enfrontaments entre pagans i cristians, el culte continuà fins al s. V. El punt crític es situa en el s. VI, després de l'edicte de Teodosi II l'any 438, prohibint els cultes pagans, i el de Justinià de l'any 529 clausurant l'Escola Neoplatònica. És en aquest moment que pot dir-se que conclou el període antic de l'Acroòpoli, que inicia la seva transformació en centre religiós cristià, encara que el moment exacte és difícil d'establir.¹⁴ Probablement els edificis romangueren en desús fins a la seva reutilització per motius pràctics. Els elements cristians datats amb seguretat suggereixen que el culte cristià als temples pagans es produí amb posterioritat a l'atac esclau de l'any 582, fins i tot tal volta dins del s. VII a jutjar pels grafitis cristians més antics, del 690. Atès que la basílica principal d'Atenes, erigida a l'emplaçament de la Biblioteca d'Adrià en el s. V, fou destruïda pels esclaus i reconstruïda solament en època de Constanci II (662-3), és possible que en la seva interinitat es comencés a usar el Partenó per al culte cristià, sobretot si la forma primitiva de l'absis es pot datar amb seguretat a finals del s. VI. Des del punt de vista arquitectònic, l'ús com a església no alterà excessivament l'estructura, tret per la construcció d'una galeria de fusta entre les columnes, d'un baptisteri a l'angle nord-est de

¹² Aquesta és la primera restauració històrica del Partenó. Es va substituir la columnata dòrica de l'interior i es va reparar la coberta de marbre i les dues portes monumentals amb material d'una stoa hel·lenística. El sostre es va cobrir amb teules de ceràmica i columnes jòniques retallades per les bigues. La nova coberta tapava només la cel·la, de manera que el fris va quedar "a la intempèrie" per primer cop (J. HURWIT, *The Athenian Acropolis*..., p. 285-286; K. KOUZELI, N. BELOGIANNIS, C. TOLIAS i Y. DOGANIS, "Ancient and Byzantine Conservational Treatments on the Parthenon", a J. DOMASLOWSKI (ed.), *Actes del Sisè Congrés Internacional Deterioration and Conservation of Stone*, Torun, 1988, p. 687-693). D. KING, *The Elgin*..., p. 143-148 i A. FRANTZ, "Did Julian the Apostate Rebuild the Parthenon?", *American Journal of Archaeology*, 83 (1979), p. 395-401, dubten que Julià promogués la restauració.

¹³ L'estàtua es va mantenir dempeus fins al 1204, quan arran de la IV Croada els bizantins la van enderrocar per traïció. Creien que amb el braç els havia mostrat el camí als creuats.

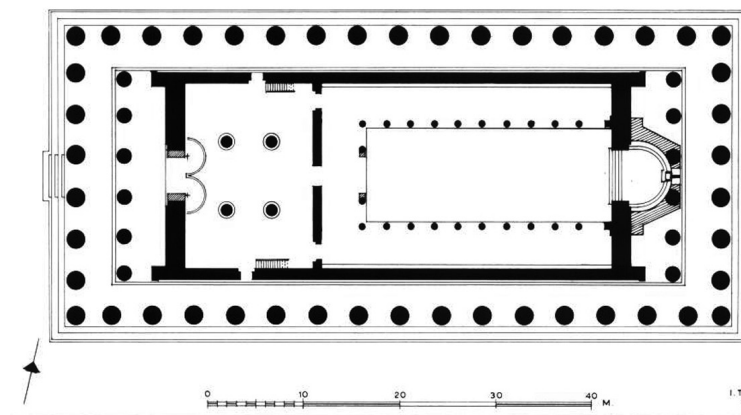
¹⁴ A. FRANTZ, "From Paganism to Christianity in the Temples of Athens", *Dumbarton Oak Papers*, 19 (1965), p. 187-205.

¹⁵ Ara focalitzem l'atenció en el costat oest, quan a l'antiguitat el punt de visió principal era l'est. Això no ho han tingut en compte les restauracions, la qual cosa distorsiona l'experiència visual del programa escultòric (J. COOK, *Los mármoles del Partenón*, Madrid: Akal, 2000; O. PALAGIA, *The Pediments of the Parthenon*, Nova York: 1993; I. JENKINS, *El Friso del Partenón*, Barcelona: 2004; i B.M. COSMOPOULOS, *The Parthenon and its Sculptures*, Cambridge: 2004).

¹⁶ A. KALDELLIS, *The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Cambridge: 2009, del qual A. KALDELLIS, *A Heretical (Orthodox) History of the Parthenon* n'és una versió resumida (www.lsa.umich.edu/UMICH/...WTGC/.../ParthenonKaldeLLis.pdf); R. OUSTERHOUT, "Bestride the Very Peak of Heaven: The Parthenon After Antiquity", a J. NEILS (ed.), *The Parthenon*..., p. 292-329, esp. figs. 106-108; I.M. BEARD, *The Parthenon*..., p. 49-61, esp. fig. 4. No queda clar quan es va trencar realment el frontó est, potser al s. XII, quan es va ampliar l'absis (A. KALDELLIS, *The Christian*..., p. 42).

6

Reconstrucció de la façana principal (oest) i de la planta del Partenó Cristià, segons J. Travlos (imatge: J. TRAVLOS, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, Londres: 1971, Fig. 576).

l'opisthodomos, i un absis, després dotat de finestres, al costat est que trencà part del pronaos, el sector central del frontó est i els frisos d'aquest sector. Això sí, la façana principal passava a ser l'oest.¹⁵ 6

El Partenó es convertí en el s. VII en la catedral d'Atenes, consagrada a Theotokos Atheniotissa, Nostra Senyora d'Atenes.¹⁶ L'església esdevingué un important centre de peregrinatge, en especial en el s. XII, on s'acudia per a orar i contemplar la seva magnificència, sense igual en el món

Unicum

El pas del temps
sobre les obres

¹⁷ La destrucció de les mètopes, tret de la banda sud, fou gairebé total. Només es va salvar la 32 de la cara nord, potser, com deia Rodenwaldt (G. RODENWALDT, "Interpretatio christiana", *Archaeologischer Anzeiger*, 3-4 (1933), p. 401-405), perquè es va identificar amb l'Anunciació. El fris es va respectar per la similitud amb una processó. Els especialistes discrepen sobre la magnitud i cronologia de les destrosses. Popularment les llegendes parlen de monjos cristians que de nit trencaven les figures. El director de cinema Costas Gavras va incloure aquesta escena en el documental commemoratiu de la inauguració del nou museu de l'Acropolis: fanatisme religiós atemptant contra el llegat grec antic, establint un paral·lel amb l'espòli posterior de Lord Elgin. Les protestes de l'església ortodoxa han obligat a tallar l'escena.

¹⁸ Hi havia tres estructures independents: el Temple d'Atenea Pòlias, amb pronaos a l'est; un recinte tripartit amb altars i pronaos al nord; i el sector de les Cariàtides. La transformació en església de tres naus i nàrtex va eliminar els murs divisoris de manera que no sabem com era exactament l'interior (A. LESK, *A Diachronic Examination of the Erechtheion and Its Reception*, Tesi Doctoral, Universitat de Cincinnati, 2004; F. REMONDINO, S. EL-HAKIM, E. BALTSAVIAS, M. PICARD, L. GRAMMATIKOPOULOS, "Image-Based 3D Modeling of the Erechtheion, Acropolis of Athens", *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, v. XXXVII, 55-19 (2008).

¹⁹ Domini franc: K.M. SETTON, *Athens in the Middle Ages*, Londres: 1975; S.I. DOANIDOU, Η *Φραγκοκρατία στην πόλη των Αθηνών*, 1205-1456, (El domini franc a Atenes), Atenes: 1981; B. ARBEL, B. HAMILTON i D. JACOBY (eds.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Londres: 1989. Ducats catalans: K.M. SETTON, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Londres: 1975; M. MORFAKIDIS, "La presencia catalana en Grecia. Relaciones entre griegos y catalanes según las fuentes", *Erytheia*, 8(2) (1987), p. 217-231; E. MARCOS, "Els Catalans i l'Imperi Bizantí" i D. JACOBY, "L'état catalan en Grèce. Société et institutions politiques", a M.T. FERRER (ed.), *Els Catalans a la Mediterrània Oriental a l'Edat Mitjana*, Barcelona: 2003, p. 20-78 i 79-102.

bizantí, com demostren els 220 grafitis conservats incisos en les columnes, que van des de pregàries a esqueles, o els exvots d'acció de gràcies dibuixats a les parets. Malgrat les destrosses causades en el període de la iconoclàstia (726-843), que afectaren principalment les mètopes externes i sobre les quals hi ha multitud de llegendes parcialment verídiques,¹⁷ pot dir-se que el Partenó mantingué bastant intacta la decoració escultòrica. L'interior a més es decorà amb frescos de tema cristià, tal vegada en el s. XII, i l'absis rebé l'habitual mosaic de tesselles decorades representant la Verge amb el nen, visible encara en època otomana fins al bombardeig venecià de l'any 1687.

Pitjor sort va córrer l'Erecteion transformat en església de tres naus, que alterà per complet una estructura ja de per si complicada.¹⁸ El temple d'Atenea Niké passà a ser capella, igual que el d'Asclepi i moltes de les coves de les vessants del turó. En els Propileus s'instal·là el palau

riografia nacionalista grega, més que l'ocupació turca. L'odi que sembrà l'estada de francs, catalans, florentins, genovesos i venecians entre la població té una base real, més enllà del sentir anticatòlic derivat del cisma del s. IX i de la falta d'enteniment amb el papat, ja que el règim feudal que portaren els llatins a Grècia gravà la població de manera molt extrema, en ser desposseïda de les seves possessions i incapacitada jurídicament per a multitud d'activitats econòmiques i civils.¹⁹ No s'ha de perdre de vista aquesta circumstància en analitzar la restauració de l'Acropolis en el s. XIX, una de les premisses de les quals fou esborrar qualsevol vestigi llatí.

Els francs aixecaren una gran torre de defensa vora dels Propileus, on instal·laren una guarnició i la seu del comandament militar, després convertida en palau dels florentins. Tant el circuit emmurallat —el mur de contenció actual— com la torre restaren en peu fins al s. XIX. La torre es desmantellà

Torre dels Francs. Fotografia de 1863 (Fotografia: Arxiu de l'Institut Grec d'Investigació (EIE). www.eie.gr/archaeologia).

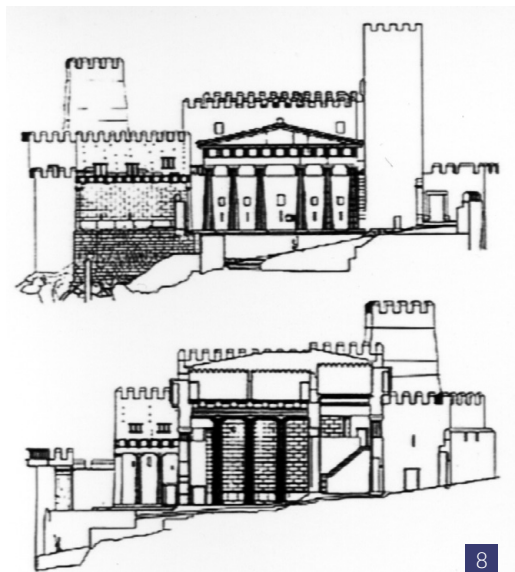
el 1875 per no fer malbé la visió dels Propileus acabats de restaurar, vora la petita capella allà construïda pels catalans en honor de sant Bartomeu ⁷. A l'interior del recinte no hi hagué canvis, tret de la conversió de l'Erecteion en el palau arquebisbal i els cultes lligats a la transformació del Partenó en església catòlica. D'aquest moment data segurament la construcció d'una torre amb escala de cargol a la cantonada sud de l'*opisthodomos*, probablement un campanar.

L'arribada dels catalans el 1311 no alterà la topografia de l'Acropolis, tret per la citada capella de sant Bartomeu. Malgrat

9

això, d'aquest període data el que està considerat primer elogi occidental de la bellesa del Partenó, el famós panegíric de 1380 de Pere IV el Cerimoniós, declarant que "lo dit castell sia la pus rica joya qui al mon sia".²⁰ En els documents catalans Atenes apareix citada com "Cetines" i el Partenó com Santa Maria de Cetines. En canvi, l'arribada de la família dels Acciaiuoli, florentins, suposà canvis notables **8**. Transformaren els

8

El palau dels Acciaiuoli als Propileus (imatge: T. TANOULAS, *Athens from the Classical Period to the Present Day*, Atenes: 2000, Fig. 234)

L'Erecheion convertit en harem. Pintura de James Stuart, "Stuart prenent un apunt de l'Erecheion" (1751) (imatge: Faní-María TSIGAKOU, *Redescubrimiento de Grecia*, Barcelona: Reseña, 1981, lám. II).

Propileus en un palau de dues plantes dotat de tres capelles²¹ i efectuaren retocs en el fris exterior del Partenó. A la mort del primer Acciaiuoli, Neri, se l'enterrà al nàrtex per desig exprés seu, passant a fer companyia a altres enterrats il·lustres. En el seu testament, Neri cedia Atenes a Venècia, però el seu fill Antonio recuperà la ciutat per als florentins, que la mantingueren en el seu poder fins a l'ocupació otomana.

Atenes caigué en poder otomà el 1456. Com havien fet els llatins, els turcs valoraren sobretot l'aspecte defensiu de l'Acrópoli i allà instal·laren una potent guarnició, reforçant les muralles. Aprofitaren la residència florentina dels Propileus per a instal·lar la residència del governador i a l'Erecheion col·locaren l'harem **9**. El Partenó, com ocorregué amb altres catedrals, fou transformat en mesquita, probablement el 1460, encara que gairebé no hi hagué canvis arquitectònics importants, tret dels derivats de les necessitats de culte²² i l'afegit d'un minaret sobre la torre del campanar. El minaret apareix amb freqüència en els gravats dels viatgers, occidentals i orientals, mostrant el canvi d'imatge del conjunt que ara quedava marcat verticalment.

Encara que sovint s'explica que els turcs destruïren edificis i escultures, no sembla que es deguin a ells gaires destrosses, almenys en la primera etapa. La modificació més im-

²⁰ A. RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatura de l'Orient Català (1301-1419)*, Barcelona: IEC, Diploma CDIV.

²¹ T. TANOULAS, *Τα Προπύλαια της Αθηναϊκής Ακρόπολης κατά το Μεσαίωνα* (Els Propileus de l'Acrópoli d'Atenes durant l'Edat Mitjana), Atenes: 2001.

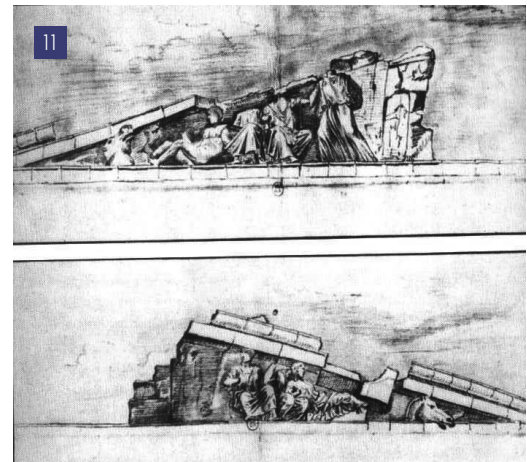
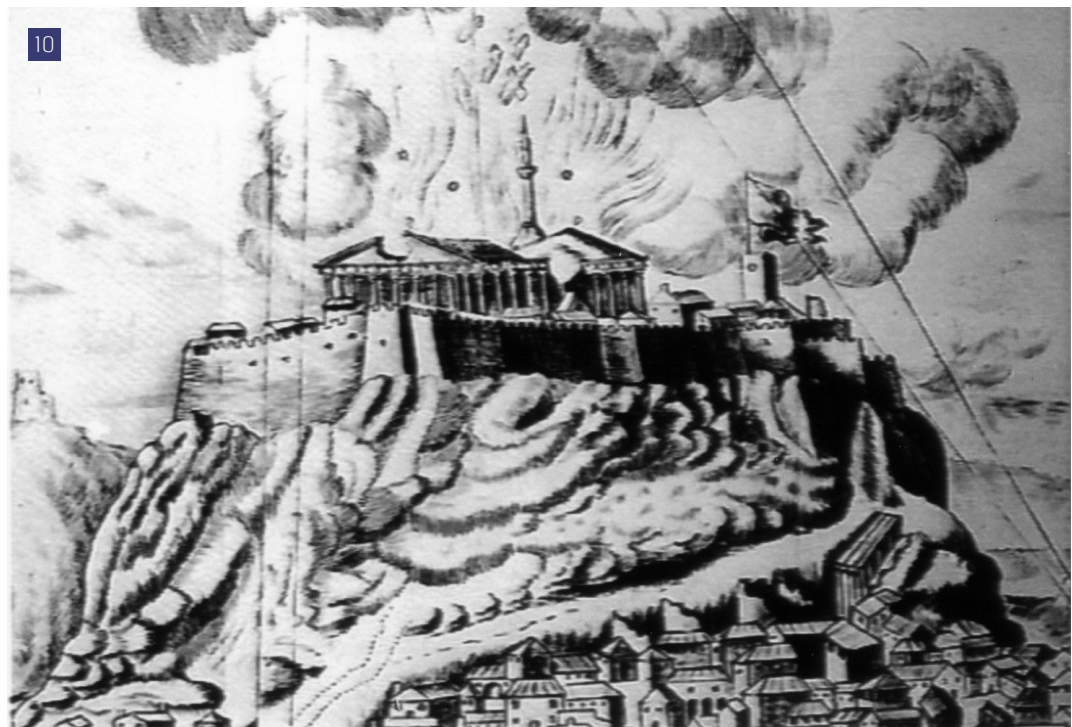
²² Els turcs van desmuntar l'altar i van tancar les finestres de l'absis per a fer lloc al mihrab i el minbar. Ocupació turca: M. MAC-KENZIE, *Turkish Athens. The Forgotten Centuries, 1456-1832*, Reading, 1992.

Unicum

El pas del temps
sobre les obres

portant vingué de la progressiva ocupació del turó per part d'habitatges i altres dependències militars, entre elles la transformació dels Propileus en polvorí. Aquest fet provocà diferents explosions, la primera de les quals el 1640, quan la pólvora que es guardava explotà de forma fortuïta i destrouà la planta superior del palau, que ja no es reconstruí. Més tard, el 1686, tal volta per raons defensives, es desmantellà el Temple d'Atenea Niké, i en el seu lloc, aprofitant els blocs, s'edificà un bastió defensiu. Ara bé, el fet més deplorable de la història moderna de l'Acropoli no fou obra dels turcs, sinó dels venecians. Dins dels enfrontaments entre la República Veneciana i l'Imperi Otomà pel control marítim del Mediterrani oriental, una flota veneciana comandada per l'almirall Francesco Morosini assetjà Atenes el 1687. Els turcs traslladaren part de la pólvora dels Propileus al Partenó i els venecians, tot i saber-ho, bombardejaren l'Acropoli el matí del 26 de setembre de 1687. L'explosió resultant s'emportà pels aires la coberta, els arquitrans i gairebé tota la columnata nord **10**. L'interior quedà en runes.²³ L'explosió, representada en nombrosos gravats de l'època, és tant més lamentable quan, fins al moment i malgrat les intervencions arquitectòniques dictades per la litúrgia, l'edifici s'havia conservat en bon estat i mantenia la decoració escultòrica gairebé en la seva totalitat. Els dibuixos realitzats el 1674 per Jacques Carrey **11**, un artista comissionat per l'ambaixador francès a Constantinoble, el marquès de Nointel, conservats a la Biblioteca Nacional de París, així ho demostren.²⁴ Morosini, a més, volgué emportar-se les figures centrals del frontó oest, encara intacte.

El bombardeig venecià de l'Acropoli. Gravats de F. Fanelli (imatge: Museu Britànic)

Dibuixos de Jacques Carrey de les escultures del frontó est del Partenó (1674). La majoria se les va emportar Lord Elgin el 1802 i avui es conserven al Museu Britànic, tret del cap de cavall que està a Atenes (imatge: J. HURWIT, *The Athenian Acropolis. History, Mythology, and Archaeology from the Neolithic Era to the Present*, Londres: Cambridge University Press, 1999, Fig. 175).

Tot i així en intentar baixar les figures de Posidó i els cavalls, les cordes cediren i les escultures caigueren a terra fent-se miques. Els venecians s'emportaren els cavalls, i el tors de Posidó quedà entre runes fins que fou trobat a principis del s. XX i traslladat al Museu de l'Acropoli. Morosini iniciava així una pràctica que seria habitual entre els viatgers occidentals: espoliar els monuments antics per a exhibir-los a les seves col·leccions o regalar-los al monarca de torn.

El bombardeig venecià tingué un resultat encara més lamentable. L'estat en què quedà l'edifici impossibilità

²³ Tot i els testimonis de l'explosió, es dubta de l'autenticitat d'alguns comentaris: Th. MOMSEN, "The Venetians in Athens and the Destruction of the Parthenon in 1687", *American Journal of Archaeology*, 45 (1941), p. 544-556; K. REDDEMAN, "Die Zerstörung des Parthenon im Jahre 1687: Zur Problematik des Tagebuchs Abraham Sobiewolskys", *Münchner Zeitschrift für Balkankunde*, 6 (1990), p. 9-42.

²⁴ En els dibuixos de Carrey i Cirifac d'Ancona (s. XV) es basen les reconstruccions actuals: T. BOWIE, D. THIMME, *The Carrey Drawings of the Parthenon Sculptures*, Bloomington: 1971; i O. PALAGIA, "Fire from Heaven: Pediments and Akroteria of the Parthenon", a J. NEILS (ed.), *The Parthenon...*, figs. 76a-b.

12

El Partenó posterior a l'explosió amb la petita mesquita a l'interior vist des del sud. Pintura de J. Skene de 1838 (imatge: Arxiu de l'Institut Grec d'Investigació (EIE). www.eie.gr/archaeologia).

la seva reconstrucció i els turcs es limitaren a edificar una petita mesquita entorn al 1700 enmig de l'antiga cella, orientada cap a la Meca en sentit SE-NO, per la qual cosa trencaren el mur i part de la columnata sud. La resta quedà a l'aire i fins i tot la zona de l'antic absis es destinà a hort ¹². De fet, a partir del 1700, els turcs no realitzaren més reparacions. Al contrari, permeteren aixecar habitatges a tot el turó, que acabaren adossant-se als murs de les estructures antigues, ocultant-les a la vista. Contrasta, en aquest aspecte, la descripció del viatger Evliya Selebi, que visità Atenes en el s. XVII i lloa els monuments antics, amb l'escrit del governador d'Atenes que donà permís a Lord Elgin per retirar les escultures, on el Partenó se cita com "l'antiga casa dels Ídols".²⁵ Altres viatgers, com el jesuïta Babeu, relaten que els turcs feien proves de tir amb els monuments, dada que no es pot corroborar, tot i que sembla ser que els 700 orificis de bala identificats al costat oest del Partenó semblen datar del període 1826-27, quan en plena Guerra de la Independència, els turcs assetjaren l'Acropliti que havia estat conquerida poc abans pels grecs insurrectes. Tampoc es pot provar la llegenda segons la qual els turcs destrossaren algunes columnes per a fer-se amb el plom dels ganxos de subjecció.

L'ACRÒPOLI I L'ESTAT GREC MODERN

La creació de l'estat grec modern suposà no solament la recuperació de la independència política, sinó la recuperació del passat, de la memòria històrica, fins aleshores molt diluïda i lligada sobretot al patrimoni bizantí. De fet, fins a principis del s. XIX l'antiguitat clàssica –grega i romana– constituïa a Grècia un element més del paisatge. En una societat on la religió era la clau de la identitat, aquestes obres tan llunyanes es veien com éssers sobrenaturals, amb capacitat pel bé i el mal, que havien de tractar-se amb respecte. Les llegendes parlaven de sorolls estranys, fantasmes i aparicions. Algunes servien de refugi a bandolers i altres com a cantera de construcció. Se sabia que eren obres paganes –hel·lèniques, ja que *hellen* significava pagà– i no cristianes, la qual cosa establia una distància entre elles i la població.²⁶ Únicament els intel·lectuals, especialment aquells formats a Europa, havien començat a prendre consciència del passat antic cap a finals del s. XVIII, coincidint amb el despertar de la Il·lustració.

La Il·lustració fou clau en la independència grega. Els comerciants i intel·lectuals al servei de l'Imperi Otomà

Elgin Marbles: Matters of Fact and Opinion", *International Journal of Cultural Property*, 9 (2), 2000, p. 233-262; i I. JENKINS, "What Happened to the Sculptures of the Parthenon in the 1930s?", *Minerva*, 11(2), 2000, p. 9-15.

²⁶ Th. KAKRIDIS, *Οι Αρχαίοι Έλληνες στην Νεοελληνική Λαϊκή Παράδοση* (Els grecs antics a la tradició popular grega), Atenes: 1978; R. CLOGG, "Sense of the Past in Pre-Independence Greece", a R. SUSSEX i C.J. EADE (eds.), *Culture and Nationalism in Nineteenth-Century Europe*, Ohio: 1985, p. 7-30.

²⁵ Per a l'espòli de Lord Elgin remetem a W. ST CLAIR, *Lord Elgin and the Marbles*, Londres: ed. rev. 1998; Chr. HITCHENS, *The Parthenon Marbles. The Case for Reunification*, Londres: ed. rev. 2008; D. KING, *The Elgin...*. Per al firmant –permís– del voivoda d'Atenes vegeu A. MICHAELIS, *Der Parthenon*, Leipzig: 1871; J. COOK, *Los mármoles...*; i D. RUDESTINE, "Lord Elgin and the Ottomans: the Question of Permission", *Cardozo Law Review*, 23 (2001), p. 449-471. La neteja amb sosa càustica dels frisos del Museu Britànic ha revifat el debat: W. ST CLAIR, "The Elgin Marbles: Questions of Stewardship and Accountability", *International Journal of Cultural Property*, 8 (1999), p. 397-421; J. BOARDMAN, "The

Unicum

El pas del temps
sobre les obres

²⁷ A. MAKRAKIS i A. TRIAN-DAPHYLIDOU, "Greece: the 'Others' Within", *Social Science Information*, 33(4) (1994), p. 787-805; P.M. KITROMILIDES, "Europe and the Dilemmas of Greek Conscience", a P. CARA-BOTT (ed.), *Greece and Europe in the Modern Period. Aspects of a Troubled Relationship*, Londres: 1995, p. 1-15; A. LEONTIS, "Ambivalent Greece", *Journal of Modern Greek Studies*, 15 (1997), p. 125-136; i D. RICKS i P. MAGDALINO (eds.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Aldershot: 1998.

²⁸ E.F. ATHANASSOPOULOU, "An Ancient Landscape: European Ideals, Archaeology, and Nation Building in Early Modern Greece", *Journal of Modern Greek Studies*, 20 (2002), p. 273-305.

²⁹ M. BIRRIS, *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα* (Arquitectura neoclàssica a Grècia), Atenes.

³⁰ A. KOKKOU, *Η Μέριμνα για τις Αρχαιοτήτες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία* (La protecció de les antiguitats a Grècia i els primers museus), Atenes: 1977; M. AVGOULI, "The First Greek Museums and National Identity", a E. KAPLAN, *Museums and the Making of Ourselves. The Role of the Museums in National Identity*, Leicester: 1994, p. 246-265; S. VOUTSAKI, P. CARTLEDGE (eds.), *Ancient Monuments and Modern Identities. The History of Archaeology in 19th-20th century Greece*, Farnham: 2007; D. DAMASKOS, D. PLANTZOS (eds.), *Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth Century Athens*, Atenes: 2008.

³¹ La creació de les Escoles Estrangeres d'Arqueologia va fer que l'arqueologia grega fos una arqueologia colonial (B. TRIGGER, "Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist", *Man*, 19 (1984), p. 355-370), que va esdevenir nacionalista (I. MORRIS, "Archaeologies of Greece", a I. MORRIS (ed.), *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge: CUP, 1994, p. 8-47).

³² J. TRAVLOS, "Athens after the Liberation: Planning the New City and Exploring the Old", *Hesperia*, 50(4), 1981, p. 391-407; A. PAPAGEORGIOU-VENETAS, *Athens. The Ancient Heritage and the Historic Cityscape in a Modern Metropolis*, The Archaeological Society at Athens Library, núm. 140, Atenes: 1994; E. BASTEVA, *The Creation of Modern Athens. Planning the Myth*, Cambridge: 2000.

³³ R. CARTER, "Karl Friedrich Schinkels' Project for a Royal Palace in the Acropolis", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 38(1) (1979), p. 34-46.

³⁴ F. MALLOUCHOU-TUFANO, "The restoration of Classical Monuments in Modern Greece: Historic Precedents, Modern

en ciutats europees –Sant Petersburg, Viena, París, Budapest, Kíev– entraren en contacte amb els cercles il·lustrats i redescobriren el món grec antic, fabricant una nova consciència nacional en la qual llengua i passat eren la base de la identitat. Aquesta consciència, estesa després a l'èl·lit resident a Grècia, serví per a aconseguir els recolzaments necessaris en la guerra, encara que xocà amb la mentalitat popular i els interessos de l'església ortodoxa, defensora de l'herència bizantina i preocupada per mantenir el seu domini sobre les esglésies balcàniques. Així, doncs, el nou estat grec sorgí d'un ideal fabricat fora de Grècia, que no era percebut com a propi per part de la població. Aquesta dicotomia s'ha mantingut de fet, fins al s. XX, fins que la classe política ha aconseguit imposar el concepte de *hellen* –grec– al de *romiós* –cristià–.²⁷

L'ideal de reconstruir l'antiga Grècia en el nou estat emergent, afavorit pel clima intel·lectual europeu que veia en ella la dipositària de tots els valors més elevats, tingué una repercussió immediata en les accions que el govern del recent rei de Grècia, Odó I, fill de Lluís I de Baviera, disposà.²⁸ El monarca, admirador del món grec antic, arribà acompanyat d'una cort d'artistes i arquitectes bàvars –E. Schaubert, F. Stauffert– i danesos –Christian i Teòfil Hansen–, els quals planejaren la transformació d'Atenes, un poble brut i minúscul reduït a l'Acràpoli i el nucli als seus peus, en una capital europea del moment, és a dir neoclàssica, un estil arquitectònic aliè a la tradició grega.²⁹

El Neoclassicisme entrà de cop de la mà d'arquitectes estrangers, de la mateixa manera que ho feu la recuperació de la memòria de l'Atenes antiga i la transformació de la ciutat seguint els referents d'aquest passat, malgrat que entrava en contradicció amb la realitat quotidiana, marcada per l'ortodòxia i l'herència bizantina lligada a ella. No és d'estranyar que la creació del Servei d'Antiguitats i del Servei de Restauració datin del mateix any de l'arribada del rei i que de seguida es dictessin lleis perseguint la venda i l'espoli de les restes antigues.³⁰ Tot i així, aquesta normativa, la primera del Mediterrani oriental, no evità la sorti-

da a l'estranger de la major part de les troballes realitzades per les Escoles d'Arqueologia forànies que poc a poc s'anaven instal·lant al país.³¹

Els anys que van de 1830 a 1868 marquen el triomf de l'èl·lit classicista a l'església ortodoxa i suposen la transformació d'Atenes en una capital semblant a París o Viena.³² Per a aconseguir-ho, es feu desaparèixer tot allò anterior, sobretot si era turc, i això afectà directament a l'Acràpoli, plena de construccions turques. De seguida s'iniciaren els projectes de remodelació, que començaren el 1835. El projecte incloïa la construcció de diferents edificis de caràcter públic –Palau Reial, Acadèmia, Universitat, Palau de Justícia, Museu–, així com altres edificacions necessàries per a la vida econòmica del país –bancs, societats mercantils–. En un primer moment, l'arquitecte bavarès K. Fr. Schinkel projectà el 1834 la construcció del Palau Reial en el mateix centre de l'Acràpoli, en el lloc que ocupava l'harem a l'Erecteion.³³ Al final, es desestimà en comprovar que no hi havia espai suficient per a la construcció de tals proporcions i que la ciutat necessitava un centre polític i econòmic nou, lluny de les casotes miserables que rodejaven l'Acràpoli. El lloc elegit, l'actual plaça de la Constitució, on s'aixecà el Palau Reial obra de l'alemany Fr. von Gaertner, desplaçà l'eix principal de la ciutat al NE de l'Acràpoli, aixecant-se en el carrer principal, el de la Universitat, els edificis més emblemàtics de la nova Atenes –Acadèmia, Universitat, Biblioteca Nacional– a càrrec dels danesos Hansen, finançats per mecenes grecs residents fora del país.

D'aquesta manera, el naixent Estat grec va crear les bases de la nova consciència nacional, basada en recuperar el passat clàssic, abandonant l'herència bizantina i turca, per la qual cosa era necessari no només recuperar intel·lectualment aquest passat, sinó recuperar-lo físicament. En altres paraules, allò més essencial era l'apropiació material del passat, les runes existents, per tal d'aixecar-les de nou i servir de símbol visible de la nació, de la mateixa manera que Grècia s'estava aixecant dels recents segles de foscor. Aquesta idea "d'anastilosi" general va dominar la política grega fins a finals del s. XIX quan es va produir un aixecament popular que va dur a l'expulsió d'Odó I, i a l'arribada d'un nou rei, Jordi I, d'ascendència anglesa. No obstant això, aquests anys van ser suficients per marcar la política de restauració amb unes premisses que s'han mantingut al llarg dels segles XX i XXI³⁴ i que es resumeixen en dues "erres": "recuperar" totes aquelles estructures pertanyents al període clàssic, encara que per a aconseguir-ho s'hagués de destruir qualsevol vestigi arqueològic posterior, per més significatiu que fos; i "restituir-les" al seu estat original. A aquestes dues premisses inicials s'hi ha sumat, fa uns anys, una tercera: "reclamar/repatriar", eix de la restauració actual, encara que estava ja latent al segle XIX. Amb la repatriació, el nacionalisme

13

grec aspira a recuperar el passat propi, traslladat fora del país, per tal de posseir-lo una vegada més, de manera que pugui ser “consumit” pels grecs, els seus legítims possessors.³⁵ Sense aquestes tres “erres” no es pot entendre el treball de restauració a la Grècia moderna.³⁶

LA RESTAURACIÓ DE L'ACRÒPOLI: ENTRE PUZLE I MECANO

Sense ànim de censurar la professionalitat de l'equip actual dirigit per l'arquitecte M. Korres, els treballs del qual han permès conèixer nous i sorprenents detalls sobre l'evolució arquitectònica de tots els edificis,³⁷ no hi ha manera més gràfica de definir la praxi restauradora en l'Acropolis en els segles XIX–XXI que aquests dos termes: puzle i mecano. Puzle perquè l'ànima per recuperar tot fragment possible de material original ha portat a desmuntar peces incorporades amb anterioritat i substituir-les bé per originals recuperats dels habitatges antics, bé per restauracions modernes.³⁸ Mecano perquè les peces del puzle, una vegada encaixades, s'han tornat a desmuntar i muntar en diverses ocasions a fi de reparar errors anteriors o millorar l'estructura arran de nous estudis. Pràctiques legítimes des d'un punt de vista tècnic, sens dubte, però excessives si la raó principal no és conservar l'edifici, sinó restituir-lo al que es considera el seu estat original, lliure de qualsevol element intrusiu que s'hi hagi afegit a causa de l'ús posterior, atès que d'aquesta manera es legitima com a símbol.³⁹ El cas més extrem d'aquesta pràctica el podem trobar al Temple d'Atena Niké, que els turcs van desmuntar el 1686 per tal d'aixecar un bastió defensiu. En 1835 es va desmuntar l'esmentat bastió i es va reconstruir el temple a partir dels blocs conservats. Al llarg del s. XX el temple va ser retocat diverses vegades més, fins que el 2002 es va desmuntar de nou

L'Acropolis d'Atenes en època otomana. Gravat del s. XVIII (imatge: Faní-María TSIGAKOU, *Redescubrimiento de Grecia*, Barcelona: Reseña, 1981, lám. XVII).

totalment per a tornar a muntar-lo i lluir impecable per als Jocs Olímpics (JOO) de 2004. Una vegada més, la raó última no sembla ser l'autenticitat de la reconstrucció —aspiració absolutament legítima—, sinó la consigna política que condiciona reconstruir què, quan i perquè.⁴⁰

La intromissió dels interessos polítics en la restauració de l'Acropolis es fa evident al repassar les diferents etapes que s'han succeït des de 1835, quan s'inicia la primera. En aquest interval es poden distingir 5 grans etapes: 1) de 1835 a 1868; 2) de 1868 a 1922; 3) de 1922 a 1975; 4) de 1975 a 2000; 5) de 2000 a 2009.

Vegeu M. KORRES, *From Pentelikon... i The Stones...*; Id., “Der Pronaos und die Fenster des Parthenon”, a E. BERGER (ed.), *Der Parthenon-Kongress Basel. Referate und Berichte 4. bis 8 April 1982*, Mainz: 1984, p. 47–54; Id., *Die Explosion des Parthenon*, Berlín: 1990; Id., “Der Plan des Parthenon”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, 109 (1994), p. 53–120; Id., “The Architecture of the Parthenon” i “The Parthenon from Antiquity to the 19th Century”, a P. TOURNIKIOTIS (ed.), *The Parthenon...*, p. 137–161; Id., “Die Athena-Tempel auf der Akropolis”, a W. HOEPFNER (ed.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis*, Berlín: 1997, p. 218–243; M. KORRES, G.A. PANETSOS i T. SEKI (eds.), *The Parthenon. Architecture and Conservation*, Atenes: 1996.

³⁸ Vegeu J. JUHILEHTO, “Authenticity...”, p. 7, on critica aquesta pràctica.

³⁹ Seria un cas extrem “d'autenticitat”, centrat en la restitució de l'estructura i matèria arquitectònica original, però no d'altres elements com ara la textura, el color i la decoració. Sobre aquesta paradoxa vegeu A. MORENO-NAVARRO, “Falso histórico o falso arquitectónico, cuestión de identidad”, *Laggia*, 1 (1996), p. 16–23. A l'Acropolis no podem parlar d'“original” en abstracte. Hi ha “moltes” Acropolis.

⁴⁰ Y. Hamilakis ha examinat el caràcter de “capital simbòlic” de l'Acropolis dins la societat grega, que se'n serveix com a moneda de canvi per a obtenir reconeixements a nivell internacional: Y. HAMILAKIS, E. YALOURI, “Antiquities as Symbolic Capital in Modern Greek Society”, *Antiquity*, 70 (267) (1996), p. 117–129.

Trends, Peculiarities”, *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 8 (3) (2007), p. 154–173.

³⁵ L'Acropolis és un paradigma de la mercantilització de l'herència cultural definida per V. DOMÍNGUEZ, “The Marketing of Heritage”, *American Ethnologist*, 13(3) (1986), p. 546–555. La mercantilització és part substancial de la construcció del passat d'un país, en tant que “patrimoni” etern i immutable, “propietat” de la comunitat nacional, que necessita posseir-lo materialment mitjançant l'exposició pública.

³⁶ Mª P. GARCÍA CUETOS, “La Acropolis de Atenas. De la ruina recreada al proyecto del Nuevo Museo de la Acrópolis como grito arquitectónico”, *Liño*, 14 (2008), p. 141–153, emmarca encertadament l'actual projecte de restauració en el context de reclamació dels frisos del Partenó.

³⁷ S'han identificat dues fases al Temple d'Atena Pòlies, dos temples geomètrics, un Erecteion anterior a l'actual i la possible ubicació dels templets votius. Al Partenó s'ha documentat una finestra a la banda sud per a il·luminar l'estàtua d'Atenea, i potser una a l'est. Korres ha reconstruït també la topografia de l'Acropolis cristiana i turca.

Primera etapa: 1835-1868

Aquesta primera etapa va ser decisiva, puix que va fer irreversible qualsevol intent de modificar les decisions preses llavors, al marge de corregir defectes estructurals o substituir materials inadequats. Tres van ser les actuacions que el govern d'Odó va realitzar a fi de transformar l'Acrópoli en monument commemoratiu del passat al servei del present: 1) destruir els edificis otomans, sobretot la mesquita i les cases que envoltaven el Partenó, no només perquè aquest tornés a quedar exempt, sinó també per tal d'esborrar de la memòria tota referència als segles d'esclavitud [13]; 2) restaurar els edificis que els turcs havien modificat o desmantellat, com per exemple els casos de l'Erecteion i el Temple d'Atenea Niké; 3) iniciar un seguit d'excavacions per a poder recuperar construccions que s'haguessin perdut amb el pas dels segles.⁴¹

La primera acció, la destructiva, va ser la més ràpida i va afectar també a l'església cristiana i el palau dels francs de la zona dels Propileus, que estava en estat d'abandó. Els gravats i imatges que mostren l'Atenes d'abans i després de 1835 il·lustren aquesta neteja arquitectònica [14]. La segona acció, la restauració, es va iniciar el 1835 amb

[14] L'Acrópoli d'Atenes el 1870 després de l'inici de les restauracions i excavacions [Fotografia: Arxiu del Servei de Restauració i Conservació de l'Acrópoli d'Atenes (YMSA). www.ymsa.gr].

[15] Fonaments del temple arcaic d'Atenea Pòlies excavats per W. Dörpfeld a la dècada dels 90 del s. XIX [Fotografia: Arxiu fotogràfic del *Deutsches Archäologisches Institut* (DAI). www.dainst.org].

la reconstrucció del Temple d'Atenea Niké a càrrec de L. Ross, seguida de la de l'Erecteion el 1839, i les successives del Partenó i els Propileus, que van acabar cap a 1863 sota la direcció de l'arqueòleg grec K. Pittakis. La tercera acció, que es va portar a terme paral·lelament a la segona, va ser l'excavació del sòl de l'Acrópoli a càrrec de K. Pittakis, P. Kavvadias i G. Kawerau entre 1835 i 1890. Al llarg d'aquestes excavacions es van recuperar fragments de mètopes destruïdes per l'explosió de 1687, així com altres fragments caiguts per moviments sísmics i nombroses inscripcions dedicatòries. [15]

Segona etapa: 1868-1922

L'arribada del nou monarca va anar acompanyada d'un canvi de mentalitat que va obrir el país a la modernització. Es va abandonar l'ideal neoclàssic i es va intentar crear una consciència nacional més propera a la població, que pogués considerar també com a seva i no només exclusiva de la classe dirigent. L'única via per aconseguir-ho era combinar l'herència clàssica amb la bizantina i assumir tot l'esdevenir del món grec; això sí, només fins a la caiguda de Constantinoble. Així va sorgir un nou ideal nacional que aspirava a recuperar aquells territoris que en el seu moment havien format part de l'Imperi Bizantí i que la situació en els Balcans feia factible. Aquest ideal, *La Gran Idea*, va comptar amb el suport de l'Església Ortodoxa, no només perquè afavoria l'herència bizantina, sinó també perquè reforçava la seva posició als Balcans. D'aquí va derivar un nou concepte d'Hel·lenisme, que recuperava el terme *ellen*, ara aplicat a tot aquell que tingués una cultura i parlava grega. Qualsevol territori on habitessin grecs o poblacions d'ascendència grega podia ser reclamat políticament. Ara bé, la reclamació no podia fer-se sense proves i, per aquesta raó, l'arqueologia es va posar al servei de l'Estat. La recerca del pedigrí grec es va convertir en una obsessió que es va estendre a tots els àmbits de la cultura.

A l'Acrópoli, aquestes directrius van motivar una nova etapa de restauració, iniciada el 1898 sota la direcció de N. Balanós.⁴² El projecte de Balanós, molt criticat en el seu moment i jutjat amb severitat per les generacions actuals, aspirava a convertir l'Acrópoli en símbol de l'Hel·lenisme, per la qual cosa no podia quedar res que no fos estrictament grec. Fins i tot allò romà –romeo, no romiós– es considerava sospitós. La recerca de l'autenticitat en aquesta etapa va esdevenir tal obsessió que fins i tot es van arribar a corregir defectes que es consideraven causats pel pas del temps quan, en realitat, eren recursos originals, com la curvatura de les columnes del Partenó. Balanós va recórrer, a més, a l'ús de pàtines per envellir els blocs afegits per tal que no es distingissin dels originals. La intenció era que l'efecte òptic resultant fos el d'un conjunt unificat.⁴³ Després de la restauració, que va durar fins a 1939, el Partenó va recuperar les columnates nord i

⁴¹ Vegeu el capítol 2 de E. YALOURI, *The Acropolis...*, "Materializing National Identity", p. 49-76.

⁴² N. BALANÓS, *Les Monuments de l'Acropole. Relèvement et Conservation*, París: 1938.

⁴³ M. PAZ GARCÍA, "La Acrópolis...", p. 145-150, parla de la metodologia de Balanós i de les crítiques per negar-se a seguir la normativa internacional. Els mètodes emprats, sobre tot les grapes de ferro per subjectar els blocs, han tingut conseqüències molt greus. Per les intervencions posteriors vegeu M. CASANAKI, F. MALLOUCHOU-TOUFANO, "Interventions on the Acropolis, 1883-1975", a *The Acropolis at Athens. Conservation, Restoration, and Research 1975-1983*, Atenes: 1983, p. 12-20.

[16] El Partenó amb les bastides de la restauració de Balanós (Fotografia: Arxiu de l'Escola Americana d'Atenes. www.ascsa.edu.gr).

[17] El Partenó abans i després de la restauració de N. Balanós, que va reconstruir tota la columnata nord. Els tambors no sempre procedien de les columnes d'aquest costat (Fotografies: Arxiu de l'Escola Americana d'Atenes. www.ascsa.edu.gr).

sud i va adquirir l'aspecte que ha mantingut fins a avui en dia, amb el punt de visió focalitzat en el costat oest, l'únic que es podia reconstruir [16] [17] [18]. Això li va conferir una solidesa arquitectònica que aviat va derivar en solidesa també simbòlica i va facilitar la seva conversió en referent indiscutible del geni grec i dels assoliments polítics i culturals del món clàssic; no només a Grècia, sinó a tot l'Occident. En aquest període s'inicia la peregrinació turística a Atenes per a admirar el Partenó i el seu valor com a element de propaganda fora del país.⁴⁴

La segona etapa va acabar fent desaparèixer les poques construccions franques que quedaven —la torre—⁴⁵ i va ser especialment fructífera en l'apartat arqueològic, atès que es va excavar fins a la roca verge i es van descobrir les restes dels temples anteriors a l'època de Pèricles, així com el gran dipòsit votiu amb les peces destrossades pels perses, que va donar a conèixer la magnífica estatuària del període arcaic, avui una de les joies del Museu de l'Acropolis.

Tercera etapa: 1922-1975

L'ideal de *La Gran Idea* va acabar en un autèntic fracàs malgrat els èxits inicials. Després de la derrota davant els turcs el 1922, els grecs es van veure obligats a abandonar els territoris de l'Àsia Menor on havien romàs més de 30 segles. L'arribada dels refugiats i la crisi subsegüent van enfonsar el país, que no es va recuperar fins als anys 60 del s. XX. Alguns dels refugiats es van instal·lar als peus de l'Acropolis, convertint els voltants en àrees populars poc conscients del simbolisme del conjunt a l'ombra del qual habitaven. Aquest fet contrasta amb la fascinació que, a partir del període d'entreguerres, va començar a exercir l'Acropolis —en el seu conjunt— sobre artistes grecs, els quals, en part influenciats per cercles occidentals, hi veien l'encarnació d'uns valors espirituals eterns lligats a l'ésser grec.⁴⁶ Això faci-

Les columnes preparades per a ser aixecades (1913)

[Fotografia: Arxiu fotogràfic del Deutsches Archäologisches Institut (DAI). www.dainst.org].

⁴⁴ P. TOURNIKIOTIS, *The Parthenon*, i R.A. ETLIN, "The Parthenon in the Modern Era", J. NEILS (ed.), *The Parthenon...*, p. 362-395, per la influència del Partenó en l'arquitectura moderna.

⁴⁵ Hi havia també partidaris de conservar-la com a element pintoresc (ATHANASSOPOULOU, *An Ancient Landscape...*, p. 295). L'operació fou finançada per H. Schliemann (J. HURWIT, *The Athenian...*, p. 299).

⁴⁶ E. VAKALÓS, *Ο μύθος της Ελληνικότητας. Η φυσιογνωμία της μεταπολεμικής τέχνης στην Ελλάδα* (El mite de la grecitat. Trets de l'art grec de postguerra), Atenes: 1983; V. LAMBROPOULOS, "The Aesthetic Ideology of the Greek Quest for Identity", *Journal of Modern Hellenism*, 4 (1984), p. 14-24. Ara l'Hellenisme era un concepte abstracte, deslligat de l'espai físic (A. LEONTIS, *Topographies of the Hellenism*, Londres: 1995).

Unicum

El pas del temps
sobre les obres

⁴⁷ El 30 de maig de 1941 dos joves van escalar l'Acropolis i van substituir la bandera nazi per la grega.

⁴⁸ Y. HAMILAKIS, "The other Parthenon: Antiquity and National Memory at Makronisos", *Journal of Modern Greek Studies*, 20 (2002), p. 307-338.

⁴⁹ Y. HAMILAKIS, *The Nation and its Ruins. Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*, Oxford: 2007.

⁵⁰ Pikionis va crear uns jardins d'inspiració zen amb elements bizantins i un paviment de lloses de marbre derivat del cubisme i l'art abstracte (Mondrian i Klee), que els atenesos sempre van considerar molt "grec" (A. LOUKAKI, "Whose Genius...", p. 321-325).

⁵¹ E. MARLOWE, "Cold War Illuminations of the Classical Past: the 'Sound and Light Show' on the Athenian Acropolis", *Art History*, 24 (2001), p. 578-597.

⁵² R. ECONOMIDES (ed.), *The Acropolis Restoration. The CCAM Interventions*, Londres: 1994.

⁵³ No podem oblidar que el logotip de la UNESCO és la façana del Partenó.

litaria l'assimilació de l'Acropolis reconstruïda a la idea de llibertat, especialment durant l'ocupació italiana i alemanya durant la II Guerra Mundial. La bandera nazi onejant a l'Acropolis va passar a ser un afront ignomios per als grecs, que fins i tot van perdre la vida per a sostreure-la.⁴⁷

Ara bé, si durant l'ocupació el significat era clar, no va ocórrer el mateix durant la posterior guerra civil. L'Acropolis era reclamada com a símbol propi tant per la dreta com per l'esquerra, ja que ambdues es consideraven dipositàries de la llibertat del poble grec.⁴⁸ La derrota final dels comunistes i la repressió que va seguir va motivar que l'Acropolis passés a ser símbol no d'una llibertat abstracta, sinó més aviat de la llibertat europea i occidental, aquella que havia vençut primer als nazis i després als comunistes.⁴⁹ Apel·lant a la idea occidental que fa de Grècia el bressol de la Democràcia, el govern grec dels anys 50-60 del s. XX va obtenir el suport internacional durant la Guerra Freda, presentant-se com l'aliat més vàlid d'Occident en l'extrem oriental del Mediterrani. D'aquest període data la utilització de la imatge del Partenó com a reclam en postals, segells, cartells i fullets, atès que l'Acropolis comença a ser un negoci molt rendible. Juntament amb el Pla Marshall arriben a Atenes turistes americans que ascendeixen a l'Acropolis per a contemplar el Partenó i que després es diverteixen al barri popular situat als seus peus.

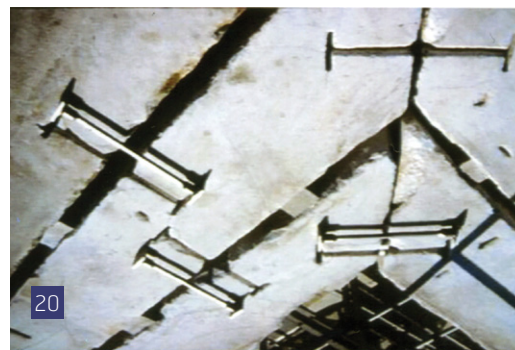
Amb el turisme i la importància econòmica que adquireix la zona de l'Acropolis es duu a terme la primera gran reorganització urbanística de l'entorn des de 1835. Si guerres i conflictes havien impedit reprendre les tasques de restauració, la necessitat de facilitar l'accés al que és ja una atracció turística porta a emprendre un seguit d'actuacions, la primera de les quals és condicionar l'accés rodat. Així, es crea la gran avinguda que avui envolta l'Acropolis pel costat sud i que fa canviar la perspectiva del visitant. Si la reconstrucció ja havia canviat el punt de visió d'est a oest, ara es canviava l'eix, que passava de nord a sud. Els edificis de l'Acropolis estaven orientats en funció de la seva perspectiva des del nord, on es trobava el centre polític i comercial. Amb la circumval·lació, en canvi, el punt de visió del visitant passava al SO. Aquesta perspectiva es va accentuar encara més quan l'arquitecte grec D. Pikionis va projectar la remodelació de l'accés per als vianants, creant una sèrie de zones enjardinades interrompudes per senders de lloses de marbre a manera de mosaic.⁵⁰ La supressió d'habitatges per a fer lloc a cafeteries i restaurants va completar l'actuació sobre l'entorn, que va quedar sancionada el 1953 amb la inauguració de l'espectacle de llum i so i la celebració dels festivals d'estiu a l'Odeó

d'Herodes Àtic el 1955.⁵¹ Aquesta Atenes alegre i lluminosa, que enarborava l'Acropolis com a símbol de llibertat, contrastava amb la realitat quotidiana després del cop d'estat dels Coronels el 1967, quan la repressió, la tortura i l'empresonament van afligir la meitat de la població.

Quarta etapa: 1975-2000

Després de la caiguda de la Junta es va iniciar el 1975 una nova etapa tant per a Grècia com per a la reconstrucció de l'Acropolis.⁵² La degradació que havia començat a exercir la contaminació —nefos— sobre els edificis i el devesall turístic va obligar a projectar un programa seriós de conservació i neteja, que va rebre el suport de la UNESCO.⁵³ Aquest projecte, del qual l'actual és una continuació, tenia diversos objectius: 1) rectificar en tant que fos possible els danys ocasionats pels materials emprats a les reconstruccions anteriors, eliminant els feros de Balanós i substituint-los per peces de titani [19, 20, 21]; 2) corregir

El professor Tanoulas mostra un capitell restaurat per Balanós amb fragments de tres capitells diferents [Fotografia: Arxiu fotogràfic del Projecte de Restauració dels Propileus (The CSA Propylea Project). www.csanet.org/propylaea].

[20] Detall dels ancoratges de ferro col·locats per Balanós [Fotografia: Arxiu fotogràfic del Projecte de Restauració dels Propileus (The CSA Propylea Project). www.csanet.org/propylaea].

[21] Mostra dels ancoratges de titani que es posen en substitució dels de ferro col·locats per N. Balanós [Fotografia: Arxiu del Servei de Restauració i Conservació de l'Acropolis d'Atenes (YMSA). www.ymsa.gr].

els errors de col·locació dels blocs ²² ²³; 3) desmantellar les peces escultòriques encara *in situ* i substituir-les per còpies; 4) consolidar les estructures; 5) acabar l'anastilosi del Partenó, els Propileus i l'Erecteion. ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸

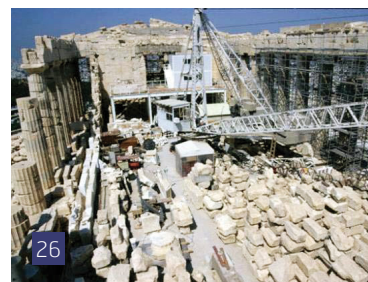
Si bé aquests objectius s'han dut a terme d'acord amb la normativa establerta en les Cartes de Restauració consensuades per la UNESCO i amb el temps s'han complementat amb uns altres igualment valuosos —estudiar a fons les restes d'edificacions anteriors per a conèixer les etapes inicials i recopilar dades per a comprendre l'evolució posterior dels edificis en època medieval i moderna—, el projecte dirigit per Korres respon, en el fons, al mateix concepte d'anastilosi existent al s. XIX, que tenia com a objectiu principal recrear

Detall de la fase d'encaix dels fragments originals amb els moderns. [Fotografia: Arxiu del Servei de Restauració i Conservació de l'Acròpoli d'Atenes (YMSA). www.ymsa.gr].

Detall de la fase d'encaix dels fragments originals amb els moderns (Fotografia: Ma. Teresa Magadan i Irene Rodríguez).

l'edifici original. Per molt que s'hagi avançat en el coneixement arquitectònic del conjunt, al final s'opta per una recreació basada en una suposició de l'aspecte original, acceptant així la imatge-clixé heretada del s. XIX.⁵⁴ D'altra banda, és evident que també ha influït la concepció de l'anastilosi com el millor mètode per a facilitar la comprensió visual al visitant, tot assegurant la lectura correcta i la satisfacció derivada de la contemplació extasiada. Resultat de tot això és que el projecte de restauració sembla guiats pel desig que aquest patrimoni pugui ser consumit en òptimes condicions pel visitant, factor que —encara que important— no hauria de condicionar la resta d'objectius d'una manera tan extrema.

[24] Reconstrucció virtual de la restauració del sostre dels Propileus [Fotografia: Arxiu fotogràfic del Projecte de Restauració dels Propileus (*The CSA Propylea Project*). www.csanet.org/propylaea].

[25] Panoràmica de la grua que des de 1984 ha servit per a desmuntar i muntar els elements arquitectònics del Partenó [Fotografia: Arxiu del Servei de Restauració i Conservació de l'Acròpoli d'Atenes (YMSA). www.ymsa.gr].

[26] Detall de l'interior amb la grua treballant [Fotografia: Arxiu del Servei de Restauració i Conservació de l'Acròpoli d'Atenes (YMSA). www.ymsa.gr].

Cal tenir en compte, a més, que, a partir de la dècada dels 80, la política estatal en restauració va assumir, amb l'arribada al poder del Partit Socialista (PASOK), els ideals del cridat corrent "demotocista". Aquest advocava, des de finals del s. XIX, per a acostar la cultura a la població per tal que pogués ser conscient del seu passat i el sentís com a part de la seva identitat personal i col·lectiva.⁵⁵ La majoria dels polítics socialistes s'havien vist obligats a viure en l'exili durant la dictadura dels Coronels, i la seva visió de l'Acròpoli s'acostava més a la idea occidental que a la del poble grec, per al qual la roca sagrada s'havia convertit en un element més del paisatge, visita obligatòria per a escolars i lloc on dur amics i parents de visita. No havia perdut el seu valor simbòlic, però en els 80, abans de l'inici de la campanya de reclamació dels frisos del Partenó al Museu Britànic empresa per la llavors Ministra de Cultura, Melina Mercouri, l'Acròpoli no ocupava el lloc central en l'imaginari cultural grec. Bizanci seguia sent el punt principal de referència i un nou monument antic l'havia

⁵⁴ La decisió final la prenen els organismes oficials. L'equip presenta diverses propostes perquè triïn.

⁵⁵ A. LIAKOS, "Hellenism and the Making of Modern Greece", a K. ZACHARIA (ed.), *Hellenisms. Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Aldershot: 2008, p. 216-217.

Unicum

El pas del temps
sobre les obres

⁵⁶ Y. HAMILAKIS, *The Nation...*, p. 147-168.

⁵⁷ També s'ha produït una sacralització de les antiguitats: Y. HAMILAKIS, E. YALOURI, "Sacralising the Past: the Cults of Archaeology in Modern Greece", *Archaeological Dialogues*, 6(2) (1999), p. 154-160.

⁵⁸ D. PLANTZOS, "Archaeology and Hellenic Identity, 1896-2004: The Frustrated Vision", a D. DAMASKOS, D. PLANTZOS (eds.), *Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth Century Greece*, Atenes: 2008, p. 10-30, examina la cerimònia inaugural dels JJOO des d'aquest punt de vista.

⁵⁹ La creació d'un parc arqueològic era una idea que venia de lluny. La primera proposta és de 1930. A. LOUKAKI, *Whose Genius...*, p. 318-320, repassa les diferents propostes.

⁶⁰ El Comitè oficial edita periòdicament informes sobre la progressió dels treballs, a més de la pàgina web (www.ymsa.gr) i diverses publicacions: Chr. BOURAS, K. ZAMBAS, *The Works of the Comité for the Preservation of the Acropolis Monuments on the Acropolis of Athens*, Atenes: 2002.

⁶¹ La pàtina original "epidermis" és de fet una capa afegida abans d'aplicar la pintura, que ha conservat marques del procés de talla: A. GALANOS, Y. DOGANIS, "The Remnants of the Epidermis on the Parthenon: a Valuable Analytical tool for Assession Condition", *Studies in Conservation*, 48 (1) (2003), p. 3-16.

⁶² R. CIFTANZOGLU, "The Sacred Rock and the Profane Settlement. Place, Memory, and Identity under the Acropolis", *Oral History*, 28 (1) (2001), p. 43-51, parla d'*Anafiotika*, barriada edificada el 1860 per picapedrers de l'illa d'Anafi, considerada il·legal per les autoritats.

[27-28] Detalls de la fase de neteja dels frisos del Partenó i la recuperació de la pàtina original amb indicis del treball escultòric [Fotografia: Arxiu del Servei de Restauració i Conservació de l'Acropolis d'Atenes (YMSA). www.ymsa.gr].

desplaçat. El descobriment de la necròpoli real de Vergina i la identificació de les restes amb les de la família d'Alexandre Magne el 1979, van donar un gir total a la identitat grega, que fins llavors no posseïa un passat propi exclusiu, atès que aquest passat formava part també de l'herència cultural europea. L'assumpció del passat macedònic va donar a Grècia una nova identitat col·lectiva, que no compartia amb ningú més fins que la dissolució de Iugoslàvia i la creació de la República de Macedònia va posar en qüestió aquesta herència.⁵⁶ La histèria col·lectiva que va desencadenar aquest fet va córrer paral·lela a les campanyes de reclamació dels frisos que, a la mort de Melina Mercouri el 1994, es va convertir en qüestió d'Estat fins al punt que l'erra de *reclamar/repatriar* va esdevenir la raó d'ésser de tota la política cultural.⁵⁷

Cinquena etapa: 2000-2009

El projecte afavorit per la UNESCO va experimentar una altra volta de rosca als voltants de l'any 2000, quan la tan anhelada celebració dels JJOO a Atenes finalment es va aconseguir. La celebració dels JJOO es plantejava com una demostració universal de la nació grega, exaltant alhora el present i el passat⁵⁸ per a evidenciar la capacitat de gestió que en alguns moments se li havia negat, puix que aquest element constituïa la base de la negativa del Museu Britànic a retornar els frisos, "màrbres", en grec. Per a això es va plantejar un ambiciós projecte de remodelació de l'Acropolis que comprenia tres actuacions bàsiques: 1) prosseguir amb

els treballs de restauració de tots els edificis fins al punt de recuperar el màxim d'elements originals; 2) crear un nou museu on acollir totes les peces escultòriques desmantellades de l'Acropolis en vistes a una possible reunificació de mètopes i frisos; i 3) adequar tot l'entorn per a convertir-lo en un parc arqueològic, tancant l'accés al tràfic rodat, creant una estació de metro als peus de la roca, i fent desaparèixer dels voltants habitatges i botigues que no estiguessin d'acord amb la recreació de l'Acropolis clàssica.⁵⁹

Cinc anys després de la celebració dels JJOO, les tres actuacions es troben encara en execució, malgrat que el 20 de juny de 2009 es va inaugurar la nova seu del Museu de l'Acropolis.⁶⁰ La primera de les actuacions ha estat la més laboriosa i ha comptat amb suports i crítiques per considerar que excedia els límits admissibles d'una restauració. Es va engegar una operació de cerca i captura de tots aquells materials antics de l'Acropolis emprats en les construccions del barri als seus peus, el Plaka, els habitants del qual s'han vist obligats a lliurar, podríem dir retornar, a la seva ubicació original. D'aquesta manera, s'han recuperat uns 4000 fragments que a poc a poc estan essent reinstal·lats i complementats amb els nous executats en el mateix marbre que els originals —el pentèlic— per picapedrers que treballen *in situ*. El collage resultant agrada a uns i repel·leix als qui preferirien una visió més ruïnosa, malgrat que en els sectors externs està prevista la utilització d'una pàtina d'envelliment per a no desentonar amb el conjunt.⁶¹

La tercera ha originat igualment multitud de crítiques, des de l'adequació de construir una estació de metro enmig d'una zona arqueològica a la falta de tacte amb què les autoritats han tractat el desallotjament dels habitants afectats, en particular la zona coneguda com *Anafiotika*, un enclavament d'arquitectura insular, habitual de les fotografies turístiques per la seva tipicitat.⁶² El projecte també té previst la recuperació del traçat de la via sagrada de les Panatenees i de les senderes que donaven accés als santuaris situats en els vessants del monticle. Quant a la resta encara és aviat per a jutjar.

Possiblement l'actuació més controvertida ha estat la creació del nou museu; la necessitat de retirar les peces escultòriques de la intempèrie era imperiosa a causa del desgast sofert des de mitjans del s. XX a conseqüència de la contaminació, però també de l'acció dels elements atmosfèrics i d'una sèrie de greus episodis sísmics que s'han succeït des de 1981. D'altra banda, la gran quantitat de material existent als magatzems advocava per

Panoràmica externa del nou museu de l'Acropolis.

Davant es veu la secció de l'antic hospital militar que s'ha conservat com annex del museu. El pis superior del museu segueix l'orientació de l'edifici del Partenó (CC BY: Christos Loufopoulos).

a crear una nova seu on situar-los juntament amb els ja exposats, una mica atapeïts en el petit museu situat a dalt. Per aquest motiu es prengué la decisió de traslladar tot el contingut a un lloc proper i encarregar el projecte a un arquitecte de renom, que donés a l'obra repercussió internacional. De fet, el que es buscava principalment era cridar l'atenció per aconseguir que el govern britànic autoritzés el trasllat dels frisos a Grècia, ja fos de manera provisional per als Jocs, ja de manera permanent, gràcies al nou clima internacional favorable a la devolució del patrimoni espoliat al seu lloc d'origen. La creació d'un Comitè de Repatriació dels frisos a Anglaterra, presidit per un dels més eminents arqueòlegs anglesos, Anthony Snodgrass, i la utilització dels recursos d'Internet per a conscienciar les comunitats gregues de la diàspora de la necessitat vital de la devolució per a la identitat grega així ho feien preveure.⁶³ No obstant això, ni el govern ni el Museu Britànic han cedit i el nou museu s'ha inaugurat amb els espais buits, erigits en recordatori viu d'una ferida que ara es percep com a sagnant, ja que la conscienciació ha cuallat finalment en la població i molt especialment entre els grecs residents a l'estranger, afavorint la creació d'una identitat supranacional grega. Aquesta identitat entronca amb l'ideal del s. XIX, ja que aspira a crear un concepte de Grècia deslligat de l'espai físic, atemporal, dipositari de tots els valors inherents a la cultura grega i al qual poden pertànyer no només els grecs, sinó tots aquells que senten com a seva l'herència grega.⁶⁴

Més enllà de la legitimitat de la reclamació dels frisos en aquesta era marcada pel renéixer dels nacionalismes, la construcció del nou museu ha estat plena d'errors, diferències i falta de transparència. El projecte va xocar des d'un primer moment amb la reticència de la majoria dels professionals grecs, per haver estat encarregat a un arquitecte americà d'origen suís, que va saber comprendre el que necessitava el govern grec: aixecar un museu que evidenciés la impossibilitat d'enaltir l'herència cultural grega si aquesta no està completa en totes les seves parts. D'aquí la pretensió d'elevat el museu fins a l'altura del Partenó perquè l'últim pis, orientat com el temple i de les seves mateixes dimensions, permetés contemplar el conjunt escultòric sobre el fons mateix al qual pertany. La idea, extraordinària d'altra banda, xocava no obstant això amb la normativa municipal vigent que prohibeix, amb tota lògica, aixecar edificis alts enfront de l'Acropolis. Malgrat haver rebaixat la seva altura, l'edifici, amb les seves parets de vidre, aconsegueix transmetre al visitant la sensació buscada, i en aquest punt tothom hi està d'acord.²⁹ Les crítiques han vingut d'altres fronts: l'escassa transparència del finançament, amb desaparició de fons de la Unió Europea; l'elecció de l'emplaçament i la distribució de la sala que acull la col·lecció d'escultura arcaica.

L'elecció de l'emplaçament venia dictaminada per la necessitat d'aconseguir que escultura i arquitectura coincidissin. No obstant això, el lloc exacte estava ocupat per una de les escasses mostres d'arquitectura modernista atenesa i per unes casernes, exemple d'arquitectura militar de principis del s. XX, sense comptar amb les restes pertanyents a la ciutat antiga. En conseqüència, el que es criticava era de nou que la recuperació de l'Acropolis del s. V aC prevalgués per sobre de la resta i que no es tingués en consideració la totalitat del patrimoni cultural.⁶⁵ Les restes de la ciutat del segle IV aC s'han conservat parcialment —això sí, amb tot un desplegament propagandístic— i causen encara més impacte pel sòl de vidre sobre el qual es camina mentre es visita el museu. La resta s'ha perdut. D'altra banda, la idea de recrear les columnates dels temples dòrics a l'interior de l'edifici tapant la visió de les escultures arcaiques ha estat molt criticada, al mateix temps que les dimensions i l'arquitectura avantguardista del museu, que xoca amb l'entorn, format per petits edificis d'arquitectura tradicional.³⁰

Vista dels edificis art-déco que estan amenaçats pel nou parc arqueològic. El frontal pertany a l'ambaixada espanyola a Atenes (Fotografia: M. Teresa Magadan i Irene Rodríguez).

Queda palès, per tant, que també en aquesta etapa les actuacions executades a l'Acropolis estan marcades encara per factors externs al procés de restauració en ell mateix, factors heretats en la seva majoria de la primera etapa, on prevalia la recuperació d'un moment històric concret del passat, el s. V aC, per l'alt simbolisme atribuït als seus assoliments. Ara bé, allò que en una reconstrucció del s. XIX pot ser perdonable, no ho és tant al segle XXI. És per aquest motiu que, des d'un punt de vista tècnic i històric, un ampli sector de professionals grecs i forans ha començat a qüestionar aquest culte a la ruïna encapsulada en el temps que significa l'Acropolis reconstruïda, promovent alternatives i generant un estat d'opinió que adverteix sobre el problema que això suposarà en el futur.⁶⁶ Si el treball del restaurador i, en general, de tot aquell professional encarregat de conservar i transmetre el llegat històric, és saber apreciar allò que ens han llegat els qui ens van precedir i, alhora, educar aquells que ens succeeixin en aquesta cura i admiració, sorgeix l'interrogant de si l'orientació actual és l'adequada i no caldrà lamentar no haver sabut reaccionar a temps.

⁶³ Internet ha creat un clima favorable a la devolució dels frisos, captant les comunitats gregues d'arreu del món (Y. HAMILAKIS, "Cyberpast, Cyberspace, Cybernation. Constructing Hellenism in Hyperreality", *European Journal of Archaeology*, 3 (2) (2000), p. 241-264).

⁶⁴ D. TZIOVAS, "Beyond the Acropolis. Rethinking Neohellenism", *Journal of Modern Greek Studies*, 19 (2001), p. 189-220.

⁶⁵ Arran de les protestes s'ha aconseguit salvar de moment tres edificis -un propietat de l'Ambaixada Espanyola- i un cos de l'hospital militar, integrat en les instal·lacions del museu.

⁶⁶ Així *The Other Acropolis*, col·lectiu que intenta cridar l'atenció sobre la multitemporalitat de l'Acropolis (www.theotheracropolis.com)